

փոխադրել իր բանակը: Յաւելունք ասոր վրայ նպաստաւոր պարագայ մը եւս, որ այս ճամբով Լուկուլլոս օր մը խնայած կ'ըլլար, ինչու որ այս ճամբան Դիարբեկրի վրայով անցնող ճամբէն 25 քիլոմետր աւելի կարճ է:

Ուելէ-պատճառ մը չկայ չընդունելու, որ Լուկուլլոս Դէվէգէշիդ-սուրի գետախառնուներէն քիչ մը վարով անցած ըլլայ Տիգրիսը, եւ այսպէս բուն Հայաստանի սահմանը մտած: Լուկուլլոս նպատակ չունէր սակայն, Հայաստան կոխած վայր-կենին, անմիջապէս Տիգրանի վրայ յարձակելու: Այդպիսի անխորհուրդ ծրագիր մը, շատ հաւանական էր որ, իրեն համար՝ Հայաստանի հողին վրայ, տագնապալի կացութիւն մը ստեղծէր: Նա կ'ուզէր — ինչպէս Մուրենա, որ հայ զօրաշարժին վերջապահ գունդերը միայն կը զարնէր — իյնալ թշնամւոյն վրայ այն տեղ՝ ուր ան բանակած նստած էր, այս է՝ Տիգրանակերտի առջեւ: Այս պարագային սակայն պէտք էր Լուկուլլոս դարձեալ անգամ մը եւս Տիգրիսէ անցնիլ, եւ այն՝ շատ դժուարանցանքի տեղէ մը: Այս անցքին, ինչպէս նաեւ թիկունքէն թշնամւոյն վրայ իյնալու ծրագրի մը մասին մեր աղբիւրները կը լռեն: Հնար է սակայն ենթադրել որ Տիգրան եւս այդ միեւնոյն դժուարագնաց ու վտանգալից անցքն իւր զօրաց խնայել ուզելով՝ օրոշած ըլլայ գետին աջ եզերքին վրայ թշնամւոյն սպասել, եւ անցքին բոլոր ճամբաները զգուշութեամբ պահպանել: Այսպէսով Լուկուլլոսի բոլոր զինուորական հնարագիտութիւնը, ինչպէս կը խորհրդածէ Մոմսէն¹, այնպիսի դժուարութիւններով ու բախտի պատահարներով լի պիտի ըլլար, որ իրեն նման փորձ զօրավար մը բնականաբար պիտի չուզէր իւր անձը վտանգի, եւ իւր զօրքը կրկին անգամ գետն անցնելու տաժանելի աշխատութեան մը ենթարկած ըլլալ: Եւ որովհետեւ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, այս արշաւանքին գլխաւոր նպատակն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ Տիգրանի մեծափարթամ ոստանը պաշարելով զինքը Հռոմայեցւոց դէմ ճակատելու հրապուրել, ապա ուրեմն պէտք չունէր բնաւ Լուկուլլոս Տիգրիսն անցնիլ, եթէ Տիգրանակերտ աջակողմէն եզերքը հաստատուած ըլլար:

Եթէ Լուկուլլոս այս ճամբուն հետեւած է, որ Եփրատէ սկսեալ մինչեւ Տիգրիս մերձաւորապէս 150 քիլոմետր երկայնութիւն ունի, կարող էր արագախաղաց գնացքով, եւ օրական, միջին հաշուով 25 քիլոմետր միայն քալելով՝ Եփրատն

անցնելէ շաբաթ մը ետքը հանգիստ Տիգրիսի ձախ եզերքը հասնիլ, եւ նոյն ատենուան տեղեկատու սպասարկութեան անկաղմ ու անկերպարան վիճակին շնորհիւ զՏիգրան բոլորովին յանկարծակի բերել, ինչպէս որ ալ պատահեցաւ: Բայց այլ եւս ուշ էր, եւ զօրաւոր բանակ մը միայն կարող էր Հռոմայեցիները մայրաքաղաքին պարիսպներուն առջեւէն հեռացընել: Այսպիսի բանակ մը սակայն կը պակսէր Տիգրանի նոյն վայրկենին:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓԻԼԵԱՆ

ԿԱՄԱՐԱԿԱՆՔ Ի ԴԱՐՈՒՆ

ա) Եփրատի Բ.:

Է. դարը ամբողջապէս ղեղուած է պարսկական-յունական եւ ապա արաբական պատերազմներով: Մեծ պետութիւններուն դարաւոր նախանձախնդրութեան եւ թշնամութեան նոր եւ ուժեղ կենդանացումին ուղղակի կամ անուղղակի պատճառն էր Հայաստան, եւ ամէն պարագայի տակ Հայաստան աւելի կը զգար երկակողմանի հարուածներուն ուժգնութիւնը եւ բանակներուն պատճառած աւերը: Պատերազմական այս գործառնութիւններով մասնաւորապէս կը կրէին կամաւարականները եւ անոնց երկիրները, որովհետեւ եթէ նոյն իսկ ենթադրենք, որ իբր տոհմ անտարբեր աչք դիտէին պարսկական-բիւզանդական կռիւները, սակայն կենդանական դիրք ունենալով շատ անգամ արիւնալից ընդհարումներու ահամայն ասպարէզ կը դառնային: Միթէ հաւանական է, որ կամաւարականը չէզոք ահանատեսներ եղած ըլլան այն ատեն, երբ Մօրիկի սպանութենէ վերջ (604) խոսրով Բ. իր բարերարին վրէժն առնլու պատրուակով պատերազմ կը հռչակէր փոկասի դէմ եւ ասպատակ սփռելով Շիրակի մէջ ճակատ եւ ճակատի վրայ կը շահէր: 591ին խոսրով իր հողերուն մեծ մասը ի շնորհակալութիւն յանձնած էր Մօրիկի, որով նաեւ Շիրակ ու Արշարունիք բիւզանդական հովանւոյն տակ մտած էին իրապէս (Սեբ. 33, 45. Հիւրշմ. Ազգ. Մտ. ԾԳ. 43—

¹ Hermes IX կամ Ges. Schriften, Bd. IV. S. 330.

45): Կամսարականք շատ պատճառներ ունէին Պարսից դէմ դժգոհելու: 572ի յիշատակը վառ էր տակաւին: Ուստի ուրախութեամբ պիտի ողջունէին տէրերու բարեբաստիկ փոփոխութիւնը եւ բիւզանդական գերիշխանութիւնը, որուն կը փարէին այլեւս եւ կը մնային անքակ, նոյն իսկ երբ քաղաքական աղերսները վերստին կը փոխուէին եւ իրենց գաւառները պարսկական կամ արաբական լուծի տակ կը մանէին: Եթէ Ե. դարուն Կամսարականաց դէպի Բիւզանդիոն տածած զգաճումներու մասին վարանելու տեղիք կայ, ամէն տարակոյս կը փարատին 572 եւ 592 թուականները: Զ. դարուն Բիւզանդիոնի շահերն օտար ճակատներու մէջ պաշտպանող Կամսարականներն արդէն մատնցոյց են, թէ որ կողմ կը միտէր տոհմին համակրանքը: 571ին կ'ընդգրկեն անոնք բիւզանդական գերիշխանութիւնը նաեւ իրենց հողերուն վրայ: Բնական չէ՞ մտածել, որ բիւզանդական բանակներուն հետ կողք կողքի մաքառէին Պարսից դէմ, երբ ասոնք Շիրակը վերագրաւելով՝ կը դիմէին դէպի Կարին՝ բարձր Հայոց բիւզանդական այդ ամրոցը: Մինչ խոսքով անձամբ կը վազէր իր բանակը Գարայի, Եդեսիայի դէմ, մասուէր իր բանակը Գարայի, Եդեսիայի դէմ, մասուէր իր բանակը մըն ալ կը գումարուէր (607) «ի կողմանս Հայոց» Գատոյեան զօրագլխի հրահանատարութեան տակ: Թունական զօրքը ճակատ կը կազմէր «ի գաշտն Շիրակ եւ ի գիւղն որ կոչի Շիրակուան»: Սակայն «իբր զնոյանալ արծուոյ» Շիրակուան յառաջացող պարսիկ բանակին առջեւ կը ստիպուի յոյն բանակը տեղափոխ ըլլալ «այնկոյս գետոյն» ի գաշտն որ կոչի Ականից» Պարսիկներէ հալածուած: Ամբողջ գաւառը վտանգի եւ տագնապի մէջ է, բնակչութիւնը կը վազէ իր բնակութիւնները եւ կ'ամրանայ «ի բերդն Երզնայի»: Գետիկ գիւղի մօտ տեղի կ'ունենայ վճռական բախում մը: Թէեւ Երզնայի Հայերէն բազմութիւն «մանկաւոյ գերանգաւք եւ սրիանաւք անկան ի վերջոյ» Պարսից, անսպաս օգնութիւն մը հասցնելով Թունաց եւ իրենց հայրենակիցներուն, եւ «գործեցին մեծ աւճիր վնասուց, թողին վերաւորս եւ առեալ զառ եւ զաւար եւ զկապուտ» գնացին ի բերդն իւրեանց» — սակայն եւ այնպէս յունական բանակը խուճապի կը մատնուէր, շատերը կը սպաննուէին եւ «սակաւք մնացեալք փախստեայս գնացին»: Երզնայի Շիրակացիները կ'ընդունին իրենց պատիժը. Պարսիկք «իբրեւ տեսին զեղեալ Հարութիւնն, համագունդ արշաւեալ ի բերդն առեալ զնա, զբազումս սրով սատակեցին, եւ բազումք

գահաւէժ լինէին յահէ անտի, եւ կէսքն ելեալ ի դուռն» որ բանայր ի կողմն գետոյն՝ փախստական գնային, եւ զայլսն ամենայն ի գերութիւն վարեցին: Եւ գերեցան յաւուր յայնմիկ ի բերդէն յայնմանէ զեւղը լգ: Եւ զամենայն նոյնպէս ի գերութիւն վարեցին, եւ ժողովեալ զամենայն զառ եւ զաւար գաւառին, եւ զաւրքն դարձան եւ գնացին յԱտրպատական» (Սեբ. գլ. Իբ): Թէ Կամսարականք յունական շարքերուն մէջ իրենց ժողովորդեան հետ Պարսից դէմ կը կռուէին, այդ ուրեմն ստոյգ է: Բայց չկրցան ազատիլ Պարսից լուծէն, ցորչափ որ խոսքով յաղթական էր: Հերակղէսի երեւումով բախտը կը փոխուի: Կամսարականք դարձեալ կը ստանձնեն բիւզանդական գերիշխանութիւնը, եւ իրենց հողերը Հերակղէսի կարեւոր ծառայութիւն կը մատուցանեն իբր կամուրջ. 629ին կը վերահաստատուէր 591ի սահմանագիծը: Կամսարականներու պատմութեան մէջ այնուհետեւ ծաղկման եւ բարգաւաճումի նոր շրջան կը բացուի: Հեռու ազգային երկրպագութիւններէ — ՄԺԵԺ Գնունւոյ, Դաւիթ Սահառունւոյ եւ Թէոփորոս Ռշտունւոյ ցանկութիւններէն, դաւերէն ու վտանգներէն — մինչեւ 654 անոնք կը վայելեն խաղաղութիւն եւ կը նուիրուին քարուքանդ եղած հողերուն վերաշինութեան:

Տիրատենչիկ նպատակներէ ազատ ըլլալով է, որ Կամսարականք կրնային բարեկամութիւն մշակել նաեւ անոնց հետ, որոնք բացարձակ ազգապետութեան կը նկրտէին: Անոնք չունէին մրցակցութիւն ու գժտութիւն վարազտորոցի մը, ՄԺԵԺի մը կամ Սահառունւոյ մը հետ, մանաւանդ թէ անոնց գործակցութիւնն եւ օժանդակութիւնը կը վաստկէին վերաշինութեան գործին մէջ:

Բիւզանդական գերիշխանութիւնը, որուն Կամսարականք միշտ համակիր եղած էին, հաստատուն հողի վրայ կը դրուի: Հայկական արձանագրութիւններու մէջ թուականները Բիւզանտական կայսրներու գահակալութեան տարիներով կը ճշդուին: Երբ 652ին Կոստանդին կայսրը Կարին կը գտնուի՝ Կամսարականք — Շիրակացիք կ'ըսէ Սեբէոս, լե. 139 — ընդ առաջ կը փութան յողջոյն եւ անշուշտ իրենց քսանամեայ աշխատութեան արդիւնները ծանուցանելու պետին:

Ո՞վ էր այս խոռովայոյզ ժամանակ Կամսարականաց տանուտէրը, եւ ո՞վ սկսեալ վերաշինութիւնը: Հայ մատենագիրներն այս շրջանէն ոչ մէկ Կամսարականի անուն կ'աւանդեն: Մեր միակ

աղբիւրներն են արձանագրութիւնները: Ասոնց համեմատ է. դարու երկրորդ քառորդին Կիւ-
խէր խաղաղասէր եւ շինարար կամարականը՝
Ներսէս (Բ.), զոր կը ծանշնայ նաեւ Ան. Շիրա-
կացի (Հարց. Ի):

Արձանագրական հնագոյն յիշատակու-
թիւնը Ներսէսի մասին՝ պահուած է Ալամանի
Ս. Անանիա եկեղեցւոյն հիմնարկութեան արձա-
նագրութեան մէջ՝ 637էն:

“ԲՍԱՆ ԵՒ ԵՒԹՆԵՄԻՈՅ ՀԵՐԱԿԻ ԲԱ-
ՐԵՊ[ԱՇ]Տ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՆԵՐՍԵՆԻ ՀԵՐԱԿԱՅ
ԵՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ՏԵ[պատուհան]ԱՌՆ ԵՒ
ԹԵՈ[երկու մաքուր քարեր]ՓԵՂՈՍ [ԱՇ]Ա-
ՐՈՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԵՂՈՒՍԿ
ԵՒ ՄԱՐԻԱՄ ԻՄ ԿԻՆ ՀԻՆԵՑԱԲ ԶՍՈՒՐԻ
ԵԿ[պատուհան]ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՍՆ ՄԵՐ ՀՈԳ-
ԻՈՅ”

Տես՝ Զալալեանց, Դ. Ի Մ. Հ. 52. Հաս-
խաթունեանց, 591. Ալիշան, Շիր. 125. Գեոր-
գեան, Տեղ. Շիր. 95—96. Սարգիսեան, 194.
Կոստանեան, 1. Орбели, Надпись 637 г. о
построении аламанского церкви св. Ананьи,
Хр. Вост. 1913, 131—132, տխտ. VI—VII.
Սարգիսեանց, Հայկ. ճարտ. Ա. 36—37:

Արձանագրութեան թէ գիրը եւ թէ լե-
զուն անկանոն է, այս պատճառաւ այնպէս կը
թուի, թէ Հերակղի 27. տարին եղած ըլլայ
նաեւ Ներսէսի եւ Թէոփիլոսի 27. տարին: Սա-
կայն արձանագրութեանց մէջ տանուտէրի իշ-
խանութեան տարիները թուարկութեան հիմ-
նէն առնուած երբեք, այլ միայն ընդհանուր յի-
շատակութիւն կ'ըլլայ՝ օ. հ. “ի տանուտէրու-
թեան”, “յեպիսկոպոսութեան”, ինչպէս ունի
Մրենի արձանագրութիւնը, եւ որուն նմանը հոս
ալ կ'ենթադրէ կամ կ'ուղէ լրացնել Սարգի-
սեանց Օրբելիի համեմատ սկզբնաբար լիակա-
տար յիշատակարանի մը համառօտութիւնը փո-
րագրուած է Ս. Անանիայի որմին վրայ, մինչ
Սարգիսեանցի ուրիշ լուծում մը բաղձալի կը
գտնէ առանց զայն ձեւաւորել կարենալու:

Արձանագրութեան համեմատ եկեղեցւոյս
հիմնադիրն է Գրիգոր, որուն հարստութիւնը
կամ թերեւս աւելի՝ քաղաքական դերքը զինքը
“եղուսար” = illustris մակդիրով օժտած է
(Ալիշան, անդ): Շինութիւնը կատարուած է
637ին, ուրեմն 637ին Ներսէս էր ապահովապէս
Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց:

Երբ զենլու է սկիզբը Ներսէսի իշխանու-
թեան: Ալամանի արձանագրութիւնը լոյս չի

սփռեր այս խնդրոյն վրայ, որովհետեւ, ինչպէս
ըսի, անձիշդ շարագասութեամբ միայն Հերակղի
Իէ. տարին եղած է նաեւ Ներսէսի Իէ. տարին,
իր թէ Ներսէս 610ին սկսած ըլլայ իր տանու-
տիրական իշխանութիւնը: Իմ կարծիքով ընդ
մէջ 629ի եւ առէնէն՝ շ. շ. 635/637ի զենլու
է Ներսէսի իշխանութեան սկիզբը: Այս կարծի-
քիս իբր հիմ կը ծառայէ ինձ Բագարանի արձա-
նագրութիւնը:

Ծանօթ է, որ արձանագրութիւնս նախ
հրատարակած է Մառ (Имя Бут или Буд в
арм. надписи VII. го по Р. X. ЗВО. հտ. VII.
322), ապա՝ Օրբելի (Хр. Вост. II, 126—
130, տխտ. V) եւ վերջապէս Սարգիսեանցի
(Հայկ. ճարտ. Ա. 33):

Զաւաղանց փճացած, թերի եւ խառնա-
շփոթ, եկեղեցին գտնածեւ պատու այս արձա-
նագրութեան մեզի հայող մասն է հետեւեալը:

Արեւմտեան կողմ. “Երեսունն են շոր-
րորդ ամի խորանդայ արքայի, կը հիմնարկէ
եկեղեցիս Բուտ, եւ անոր մահէն ետք Աննա ա-
մուսինը կ'աւարտէ զայն”

Արեւելեան կողմ. “... ի Մա[րդուա-
նոս]թեան Վարագոտիրոցի Հայոց Աս-
պետի Յառոնեղեան Տերոսթեան Վա-
հանայ ի Հոգարարանութե...,”

Հիւսիսային կողմ. “Յրկան Որդու
Եստերկայ Կամուարականի Աջանոսայ
Գրիգորի Վանանդացոյ դստերք Աննա,
եւ Որդեակը Գոռանան Հրահատ եւ
Տիարանդ Դիտոյ Մանակի Ռահանի
Ծոռան յիշեցի ամ եւ ողորմեցի...,”

Նպատակ չունիմ ինծի չհայող վիճելի կէ-
տերու միջամուտ ըլլալ: Զմեզ հետաքրքրողն է
նախ սա որ խորովի գահակալութիւնը հիմ առ-
նուած է թուարկութեան: Մեկնութիւնը պարզ
է. 629ի խաղաղութեամբ միայն Բիւզանդիոն իր
տէրութիւնը կը տարածէր մինչեւ 591ի սահ-
մանագիծը: Ուստի 629է յառաջ Շիրակ եւ Ար-
շարունիք պարսկական էին եւ հետեւաբար բնա-
կան էր, որ 629է յառաջ փորագրուած արձա-
նագրութեան մէջ տեղ գտնէր երկրին վեհա-
պետին՝ խորովի գահակալութիւնը, եւ որ՝ 629է
ետք միայն զայն կրնար Հերակղէս փոխարինել,
ինչպէս որ կը տեսնենք արգեամիք՝ Ալամանի մէջ:
— Հասկանալի է նաեւ Վարագոտիրոցի անունը,
որովհետեւ 628ին նա Պարսիկներէ ընդհանուր
մարզպան կարգուած էր: Ասոնցմէ զատ անհրա-

Տես՝ Գ. Յովսէփեան, 173. Կոստանեանց,
2. Արշաւ, ԱյՐ. 113—114. Սարգսեան, 194
—200. Յ. Ա. Մովսէսեան՝ ԱՐ. 1890, 256—
258. Մեսրոպ ԱՐԴ. Ազգ. Հանդ. Ժ. 16 (1907),
190. Օրբելի, Xp. Вост. 1913, 132—138,
տիտ. VIII, Սարգիսովսկի, Ա. 42—44:
Արշաւն արձանագրութիւնը եւ հետեւա-
բար շէնքը 613—613էն կը համարի Սակայն

այն թուականին կը հակառակի յիշատակութիւնը Հերակղի, որ 629 է ետք միայն իրաւունք կը ստանար նման յիշատակութեան մը. կը հակառակի նաեւ Դաւիթ Սահառունին, որուն կուրապաղատութիւնը կ'իշխայ 638—641: Ուստի արդէն կարապետ Վրդ., ԱՐԲ. 1903, 142—143, շինութեան ժամանակը 630 է ետք կը դնէ: Օրբելի եւ Սորէնգովսկիի հետազոտութիւնները կը ստիպեն զմեզ առանց սխալելու վախի թերի թուականը լրացնել այսպէս. «Բսան եւ իններ (կամ՝ երեսներ) որդի Հերակղի = 639—640: Այս թուականին ճշտութեան նպաստաւոր է նաեւ Ալամանի Արձանագրութիւնը:

Ո՞վ էր շինողը Մրենի կաթողիկէին: Վերջիշեալ բոլոր հեղինակները Դաւիթ Սահառունոյ կ'ընծայեն: Սոյն կարծեաց հիմ կը հայթայթեն նաեւ հայ պատմագիրներ, Յովհ. Կաթ., ԺԺ, 104, կ'ըսէ. Դաւիթ Սահառունի «ի հրամանէ նորուն (= Հերակղի) շինէր եկեղեցին գեղեցկաբարձր՝ որ ի քաղաքագեղն Մրեն. — Վարդան, լգ. 62՝ Դաւիթ Սահառունի «շինեաց զկաթողիկէն Մրենոյ»: Աւելի զգոյշ կամ աւորոշ կ'արտայայտուին Գանձակեցի եւ Ս. Անեցի՝ Թէ Յ. Կաթողիկոսի ազդեցութեան տակ են: Առաջինը, էջ 30, կը գրէ. «Յաւուրս Դաւթի Սահառունոյ ի վաթսուս եւ երկու թուականին եղեւ շինուած կաթողիկէին Մրենոյ». իսկ երկրորդը՝ ՈԺԵ. «Շինուած կաթողիկէին Մրենոյ»: Ասոնց համեմատ խմբագրուած է նաեւ ինքնին արձանագրութիւնը: Հոն յառաջ բերուած են Հերակղ ու Դաւիթ՝ ոչ իբր շինող, այլ իբր կուուան ժամանակագրութեան: Եկեղեցին շինողը իբր այսպիսի յայտնապէս յիշուած չէ, բայց դիւրին է արձանագրութեանս վրայ յեցած զայն ստուգել: Շինութեան հեղինակը նպատակ դրած է «ի քարեխաւսութիւն Կամսարականաց» Աստուծոյ տաճար կանգնել: Արդ Դաւիթ Սահառունի մը «ի բարեխաւսութիւն Սահառունեաց» պիտի ձեռնարկէր այդպիսի գործի մը, եւ եթէ պարզապէս գործակից էր եւ մասնակից ծախքերուն, այն ատեն եկեղեցին պիտի ծառայէր ի բարեխաւսութիւն նախ Սահառունեաց եւ ապա Կամսարականաց: Ուրեմն շինութեան նպատակը կ'երաշխաւորէ, որ շինողն է Կամսարականաց տոհմն յանձին Ներսէս Կամսարականի: Սորէնգովսկիի զԴաւիթ լռելեայն յիշատակուած կը համարի. նա կ'ամբողջացնէ «ի բարեխաւսութիւն Կամսարականաց եւ Մրենոյ» եւ ամենայն հրկին հայրատանայց, որուն ներկայացու-

ցիւն էր Դաւիթ: Սակայն շատ աւելի բնական է ներթադրել, որ «ամենայն, ին կը յաջորդէր» երկրին թիրախայ, քանի որ Շիրակայ մէջ կը կանգնուէր եկեղեցին: Այս հաւանական ամբողջացումէն կը հետեւի, որ Մրենի կաթողիկէն կառուցած է Ներսէս Կամսարական՝ օժանդակութեամբ Մրենի եւ Շիրակի բնակչութեան իբր 639—640՝ երբ Արշարունեաց եւ Շիրակայ եպիսկոպոս էր Թէոփիլոս (տ. ՀԱ. 1924, Թիւ 1—2):

Մրենի կաթողիկէի մասին ճարտարապետական տեսակէտէ՝ հմտ. Թորամանեան, Հայ ճարտարապետութիւնը Անիի եւ Երուանդակերտի մէջ, Ախուրեան, Գ. (1909), Թիւ 57. Տեկոր, էջ 20—25, 46, 88. Սորէնգովսկի, Ա. 182—184, Բ. 506:

Սոյն Ներսէսին կ'ընծայէ եւ 630ին շինուած կը համարի Գր. Յովսէփեան (էջ 173) նաեւ Թալինի միանաւ խաչագմբեթ եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին, բայց թէ՛ ճարտարապետութիւնը եւ թէ՛ արձանագրութիւնը կը ստիպեն զմեզ զայն Ե. դարու վերջ կառուցուած դնել: Այս մասին վարը:

Ըսի վերը, որ սոյն Ներսէսը կը ճանչնայ նաեւ Անանիա Շիրակացի եւ անոր կեանքէն կը քաղէ իր Ի. հարցման նիւթը. «Ներսէսի Կամսարականի բուն կանգնէր առ ստորոտով լերինն, որում՝ Արտին կոչեն: Եւ մտին երամակը ցուց բազումք:

Եւ ոչ լեալ ատակ որսորդացն ընթացեալ պատմեցին նմա ի գեաւղն Թալին: Եւ նորա իւրովն եկեալ հանդերձ եղբայրաւքն եւ ազատաւքն եւ մտեալ կոտորէին զերէսն: Եւ եղն կալեալք ի թակարդի հասարակ երէցն, եւ եղն սպանեալքն նետու չորս մասն եւ զմատաղերէն ոչ կալան, որ եղեւ Ժբ. մասն, եւ եղն մեռեալք ի նիզակէ Յվ երէ: Արդ գիտեա թէ ընդ ամենայն քանի՞ լեալ էին: Լուծուեմ ի. հարցմանն. եղեւ ընդ ամենայն երէն Սճվ, (Տէր-Մկրտչեան, անդ, էջ 25, 28):

Թէ հարցմանս Ներսէսը՝ Մրենի շինողն է, կը հետեւի տիտղոսէն, որ է՝ «Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց», եւ ոչ թէ՛ «Պատրիկ, Ապերեան կը կոչուի «նախ» այսմ Ներսէսի, որով կ'արաքսուի Ներսէս անունով տանուէր մը ընդ մէջ Ե. դարու եւ Մրենի Ներսէսին: Անանիայի հարցումը կը հաղորդէ նաեւ, որ սոյն Ներսէսը ունեցած է եղբայրներ: Արդեօք ասոնց կարգէն էր Բագարանի Սահակ Դեռահասը,

